

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԴԻՑԱՊԱՇՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

(համառոտ ակնարկ)

Հայոց դիցապաշտական համակարգը հնագույն ժագում ունի և անցել է պատմական զարգընթաց, որի փուլերը բնութագրվում են որոշակի ժամանակային շրջանակներով, աստվածների խմբով, ծիսակարգով և մի շարք այլ բնորոշիչներով:

Հայոց հին կրոնին ու դիցաբանությանը շատ հետազոտողներ են անդրադարձել՝ թե՛ հայ, թե՛ օտարագգի, սկսած դեռևս նախանոցյալ դարի վերջերից¹: Սակայն նրանց մեծ մասը քննության է առել աստվածների առանձին խումբ կամ խմբեր, չներկայացնելով դիցապաշտական համակարգի ամբողջական պատկերը: Ոմանք փորձել են խմբավորել աստվածներին ըստ ժամանակային պատկանելության, ոմանք էլ՝ ըստ գործառույթների, ուրիշներն՝ ըստ որևէ այլ բնութագրի: Հակիրճ ներկայացնենք նրանց, ովքեր առավել խորը և համակողմանի են հետազոտել խնդրո առարկա նյութը:

Նախ հարկ է հիշատակել Ղ. Ալիշանին, որի «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց» կոթողային աշխատությունում հանգամանալից քննության են առնվում բնապաշտությունը, աղթարքը, չար ու բարի ոգիները, կենդանիների պաշտամունքը, ինչպես նաև «դյուցագուհիները» (Հայկ, Արա, Անուշավան Սոսանվեր), ապա՝ այսպես կոչված «չաստվածները» (Անահիտ, Արամազդ, Վահագն, Միհր, Տիր, Աստղիկ, Նանե, Ամանոր, Վանատուր, Սպանդարամետ և այլք):

¹ Ներկայացնենք մի քանիսը՝ Կոստանեանց Կ., Հայոց հեթանոսական կրօնը, Վաղարշապատ, 1879, էմին Ս., Հայ հեթանոսական կրօնը, Վաղարշապատ, 1898, Տադևադեան Ն., Հայոց հին կրօնները, Կ. Պոլիս, 1909, Դուրեան Ե., Հայոց հին կրօնք կամ հայկական դիցաբանությունը, Երուսաղեմ, 1933, Пустовоскун Б. Б., История и культура Урарту, Ереван, 1944, Սելիք-Օհանջանյան Կ., Միթրա-Միհրը «Սասնա ծռեր»-ի մեջ, Երևան, 1946, Սելիք-Փաշայան Կ., Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, Լիսիցյան Ստ., Հայրենի առասպելներից ու վեպերից, Երևան, 1995, Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, Արծրունի Գ., Դիցարան հայոց (հանրագիտարանային բառարան), Երևան, 2003, Ananikian M. H., Armenian Mythology: Stories of Armenian Gods and Goddesses, Heroes and Heroines, Hells and Heavens, Folklore and Fairy Tales, Indo-European Publishing, 2010.

Ալիշանը ներկայացնում է նաև կրոնի, հավատքի, աստծո մասին իր պատկերացումները, նաև մոգության, հմայության, հանդերձյալ կյանքի, պաշտամունքի վերաբերյալ հարուստ նյութ, առաջադրում է հայոց հին հավատքի որոշակի համակարգում, որն իր ժամանակի համար անգերազանցելի էր²:

Հայոց առասպելաբանությանը բազմիցս է անդրադարձել բանասեր-գրականագետ Ս. Աբեղյանը, որը հանգամանալից հետազոտության է ենթարկել հայոց հին հավատալիքները, առասպելները, ավանդական վեպը, ժողովրդական հավատքը, դիցարանը, քննության առնելով Հայկի, Արամի, Արա Գեղեցիկի, Տորք Անգեղի, Վահագն Վիշապաքաղի և մյուս դիցաբանական ու վիպական կերպարները, «վիշապ» քարակոթողները ևլն³:

Լեզվաբան-պատմաբան Գր. Ղափանցյանը, հենվելով խեթագիտության նվաճումների վրա, իր «Ха́йаса – колы́бель армян: этно-генез армян и их начальная история» և «Малоазийские (азиа́нские) боги у армян» աշխատություններում ներկայացրել է խեթական աղբյուրներից հայտնի հայասական և խեթա-խուրրիական աստվածներին, համարելով նրանց «ասիանիկե կամ «փոքրասիական», ըստ էության տեղական (իմա հայկական. – Գ. Վ.) ծագման: Նրա հետազոտություններում շեշտվում է դիցարանի կապը ազգածագման և էթնիկ պատմության հետ⁴: Հայասական աստվածներին հետազայում անդրադարձել է Գ. Զահուկյանը, որն իր «Հայոց լեզու. նախագրային շրջան» արժեքավոր աշխատությունում, շատ դեպքերում վկայակոչելով Գր. Ղափանցյանի ստուգաբանությունները, լեզվաբանական քննության է առել դիցանունները՝ հնդեվրոպաբանության իր ժամանակվա տվյալներից ելնելով⁵:

Հայ դիցաշխարհի ներկայիս ամենահայտնի ուսումնասիրողներից է բանագետ-ազգագրագետ Ս. Հարությունյանը, որը հայոց հին

² Ալիշան Ղ., Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնը հայոց, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1895:

³ Աբեղյան Ս., Երկեր, հի. Ա, Գ, Է, Ը, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1966–1985:

⁴ Գր. Ղափանցյանի վերոնշյալ և այլ աշխատություններ ներառված են նրա ռուսերեն երկհատորյակում Капанцян Гр., Историко-лингвистические работы, тт. 1, 2, Ерѳван, 1957, 1975:

⁵ Զահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, էջ 327–330:

առասպելները բաժանում է հետևյալ տիպերի՝ «աստեղային», «օդերևույթի», «բնատեսքի», «բուսաշխարհի», «կենդանական աշխարհի», «երկվորյակների», «մեռնող-հառնողի», «մահվան և հանդերձյալ կյանքի», «կատարածաբանական»⁶։ Իսկ հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը համարում է «բարդ և տարաբնույթ համակարգ», «հայ էթնոսի ծնավորման և պատմական զարգացման տարբեր փուլերի արգասիք», բաժանելով այդ համակարգը հետևյալ խմբերի՝ ա/ նախնադարյան տոհմացեղային ժամանակներին բնորոշ հավատալիքներ և հմայական արարողություններ, բ/ տոհմացեղային հասարակության քայքայման, ցեղային մեծ միությունների և պետական վաղ կազմավորումների ժամանակներից սերող կրոնաառասպելական ընկալումներ, հավատալիք և պաշտամունք, գ/ զարգացած պետական կազմակերպություններին բնորոշ կրոն և դիցարան⁷։

Այդուհանդերձ, հայոց հեթանոսական հավատալիքները և աստվածները պատմական կտրվածքով գիտականորեն տակավին համակարգված չեն, և վաղուց ժամանակն է դրանց զարգընթացի ուսումնասիրությունը, որով և նախաքրիստոնեական դիցապաշտական համակարգի ամբողջական պատկերի վերականգնումը։

Նախ ճշգրտենք, որ դիցապաշտական համակարգը ներկայացնում է ժողովրդի հավատալիքների, կրոնական պատկերացումների, աստվածների, առասպելների, ծիսա-սովորութակարգի ամբողջությունը, որն իր ծնավորման ողջ ընթացքում կրում է էթնո-քաղաքական պատմության ազդեցությունները։ Ըստ այդմ, հին հայոց դիցապաշտական համակարգը կարելի է բաժանել փուլային խմբերի՝ պայմանավորված հայոց հոգևոր պատմության զարգացումներով։ Անհրաժեշտ տեղեկությունները հիմնականում վկայված են Հին Աշխարհի պատմական այնպիսի աղբյուրներում, որպիսիք են շումերական և հեթիթական գաղափարագիր (III–II հազ. մ.թ.ա.) և ասորա-բաբելական ու բիայնական սեպագիր (I հազ. մ.թ.ա.) արձանագրությունները, անտիկ հունա-հռոմեական (VI դ. մ.թ.ա. – IV դ. մ.թ.) և հայկական

⁶ Հարությունյան Ս., Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000։

⁷ Հարությունյան Ս., Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երևան, 2001, էջ 5–6։

միջնադարյան (V–X դդ.) պատմիչների երկերը, ինչպես նաև հնագիտական, բանահյուսական, լեզվական, ազգագրական նյութերը⁸:

Հին հայոց դիցապաշտական համակարգը, վերը ասվածի համաձայն, անցել է պատմական զարգացման երկու հիմնական փուլ՝ 1/ վաղնջական հավատալիքներ և 2/ հայկյան դիցարան. ընդ որում, փուլերից յուրաքանչյուրն ունի իր ճյուղավորումները, որոնք կներկայացվեն ստորև⁹:

1) *Վաղնջական հավատալիքները* (հնագույն ժամանակներից մինչև մ.թ.ա. IV հազ.) ծագել են անհիշելի ժամանակներում, երբ Հայկական լեռնաշխարհում էթնիկական աստիճանաբար համախմբումը տեղի էր ունենում նյութական կյանքի, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց, ձևավորվում էր նաև հոգևոր մշակույթը, մասնավորապես՝ դիցաբանական պատկերացումներն ու ծիսակարգը: Հավատալիքները, վաղնջական ծագում ունենալով հանդերձ, ուղեկցել են հետագա բոլոր փուլերին ու անընդհատ համալրվել: դրանց վերաբերող նյութերը հավաքվում են անընդհատ, վերը նշված տարաբնույթ աղբյուրներից: Այս խմբին անդրադարձել ու անդրադառնում են հայոց հին հավատքն ուսումնասիրող գրեթե բոլոր հեղինակները:

Վաղնջական հավատալիքների խումբը ներկայացնում է ա/ բնապաշտությունը, բ/ որսորդական ու երկրագործական հավատալիքները, գ/ բարի ու չար ոգիների մասին պատկերացումները, դ/ նախնիների պաշտամունքը, ե/ տիեզերագիտական պատկերացումները, զ/ մայր դիցուհու պաշտամունքը, է/ մեռնող-հառնող աստծո պաշտամունքը: Հավատալիքները և դրանց հետ կապված ծիսա-

⁸ Hübschmann H., Armenische Grammatik, Leipzig, 1897, նույնի, Die altarmenien Ortsnamen, Strassburg, 1904, Аракелян Б. Н., Гарни, 1, Результаты работы археологической экспедиции Института истории АН Арм. ССР, Ереван, 1951, նույնի, Гарни, 2, Результаты работы Гарниуской археологической экспедиции 1954–55 гг. (античный период), Ереван, 1957, Арутюнян Н. В., Новые урартские надписи из раскопок Кармир-Блур (НУНК), Ереван, 1966, Дьяконов И. М., Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту (АВНИУ), ВДИ, 1951, № 2–4, նույնի, Урартские письма и документы (УПД), Москва-Ленинград, 1963.

⁹ Հայոց դիցարանի համակարգման մեր առաջին փորձը տես Վարդումյան Գ., Հայոց նախաքրիստոնեական պաշտամունքը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (ՀԱԲ), պր. 18, Երևան, 1991, էջ 59–161 (ողւս.), Ներկա համակարգումը առավել ճշգրտված ու ընդլայնված է:

արարողական ողջ համալիրը, շատ կենսունակ լինելով, ժողովրդի մեջ պահպանվել են հազարամյակներ շարունակ և մեզ հասել որպես բանագիտական, ազգագրական, հնագիտական նյութ¹⁰։ Վաղնջական հուշարձաններից նշելի են հատկապես ժայռապատկերները, հսկայաքար կոթողները, վիշապները, կրոնլեխներն ու մենհիրները¹¹։

2) *Հայկյան դիցարան* վաղնջականին հաջորդած հնագույն այս փուլից Հայկական լեռնաշխարհում իր զարգացումն է ապրում հայոց հեթանոսական դիցարանը պետականության որոշակի զարգացմամբ։

Ա/ *Ազգածին աստվածներ* (մ.թ.ա. IV–III հազ.) վկայված են հայ բանահյուսության մեջ և վաղ միջնադարյան մատենագրությունում ի դեմս Հայկի և Հայկազունների¹²։ Հանգուցային այս ժամանակաշրջանում հայոց դիցամտածողության մեջ երևան են գալիս կերպարներ, որոնք պատմական ավանդությունից հայտնի են որպես նահապետ դյուցազուններ աստվածներից սերված ազգածին այրեր, որոնցից Հայկը, Արամը, Արա Գեղեցիկը, Տորք Անգեղը հետագայում աստվածացվել ու պաշտվել են որպես նախահայր աստվածներ։ Այս խմբի հետազոտությամբ զբաղվել են հին հայոց դիցավեպով և առասպելներով հետաքրքրված գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները (Յ. Մսրկվարտ, Ղ. Ալիշան, Մ. Աբեղյան, Ս. Հարությունյան, Է. Դանիելյան¹³, Ա. Պետրոսյան¹⁴), ոմանք համարելով Հայկյաններին դյու-

¹⁰ Տե՛ս Լալայան Ե., Ազգագրական հանդես, գիրք 1–26, Շուշի-Թիֆլիս, 1896–1917), «Էմինեան ազգագրական ժողովածու»-ն (հհ. Ա-Թ, Ալեքսանդրապոլ-Վաղարշապատ-Մոսկվա-Նոր Նախիջեւան-Թիֆլիս, Լազարյան ճեմարանի հրատ., խմբ. Գ. Խալաթեանց, Կ. Կոստանեան, 1901–1913), Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հհ. 1, 2, 3, Երևան, 1931–1941, Սրվանձտեանց Գ., Երկեր, հհ. 1, 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 1982։

¹¹ Կարսիխանյան Գ., Սաֆյան Պ., Սյունիքի ժայռապատկերները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները» (ՀՀՀ), հ. 5, Երևան, 1970, Սարտիրոսյան Հ., Իսրայելյան Հ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, ՀՀՀ, հ. 6, Երևան, 1971, Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀԺՊ), հ. 1, Երևան, 1971, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 247–276, Իսրայելյան Հ., Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Երևան, 1973, Սարտիրոսյան Հ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, ՀՀՀ, հ. 11, Երևան, 1981։

¹² Սովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1991, գիրք 1, գլ. ԹԺԹ, էջ 31–59, գլ. Ը, էջ 114–115։ Տե՛ս նաև Աբեղյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Երկեր, հ. 9, Երևան, 1968, հ. Ը, Երևան, 1985։

¹³ Դանիելյան Է., Հին հայոց դիցաբանական պատկերացումները աստղային երկնքի մասին, ՊԲՀ, 1989, N 3, էջ 102–113, նույնի, Հայոց պետականության գաղափա-

ցազուններ, ոմանք էլ՝ աստվածներ: Ազգածին կամ նախահայր աստվածների մասին դիցաբանական պատկերացումները շատ ավելի վաղ անցյալից են ակունքվում և բյուրեղանում են արդեն մ.թ.ա. III հազ. սերունդների մեջ պահպանվելով հետագայում ևս՝ հայոց պատմության ողջ ընթացքում, ընդհուպ մինչև մեր օրերը հասցնելով Հայկ-հայ-Հայք, Արամ-արմեն-Արմենիա, Արա-Արարատ անունները¹⁵:

Բ/ *Արատտական աստվածներ* (մ.թ.ա. 28–27-րդ դդ.). վկայված են շումեր-աքադական աղբյուրներում: Արատտա երկրի աստվածների հիմնական հետազոտողները արևելագետներն են¹⁶, որոնցից ոչ բոլորն են այս երկիրը կապել Հայկական լեռնաշխարհի և Արարատ անվան հետ: Ս. Կրամերը, Լ. Պետրոսյանը և Ս. Գավուքյանը առաջիններից էին, որ Արատտա պետությունը տեղորոշեցին Հայկական լեռնաշխարհում¹⁷: Նրանց հետևելով, Ա. Մովսիսյանն իր մի շարք աշխատություններում անդրադարձել է Արատտա պետությանը և արատտական աստվածներին¹⁸: Արատտա երկրի («անմահների» և

րական իմաստավորումը վաղ միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ, «Հարք» հայագիտական հանդես, Երևան, 2006, N 1, էջ 18–23:

¹⁵ Պետրոսյան Ա., Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Երևան, 1997, նույնի, Forefather Hayk in the Light of Comparative Mythology, "Journal of Indo-European Studies", vol. 37, 2009, N 1&2, p. 155–163.

¹⁶ Հայկյանների ծագումն ակունքվում է ավելի վաղ ժամանակներից, քան Հայկի ու Բելի 2492 թ. ճակատամարտն է, քանզի ա/ Հայկը որսորդ է՝ ամենավաղ, նախապատմական կացութաձևի ներկայացուցիչ, բ/ Հայկը և Բելը հեծյալ չեն, իսկ հնեաբանական գտածոներից հայտնի է, որ Հայկական լեռնաշխարհում ծին ընտելացված է եղել արդեն մ.թ.ա. IV հազ. (տես Мехлумян С., Палеофауна эпох энеолита, бронзы и железа на территории Армении, Ереван, 1972, с. 88–91): Հայկյան թվականը հաշվարկել է Ղ. Ալիշանը, եզրակացնելով, որ այն մեզ իրավունք է տալիս «*առանց տարակուսանքի ընդունելու Հայկայ շրջանին և մեր ազգութեան սկիզբը՝ Զրիստոստ առաջ 2492 տարին և մեր ազգային գերագոյն տոնին համար օգոստոսի 11*» (Ալիշան Ղ., Յուշիկը հայրենեաց հայոց, Վենետիկ, 1869, հ. Ա, էջ 95):

¹⁶ Steu Kramer S. N., Enmerkar and the Lord of Aratta, Philadelphia, 1952, Энмеркар и верховный жрец Аратты (транскрипция, перевод, комментарии и вводные статьи И. Т. Каневоу), Вопросы древней истории (ВДИ), 1964, N 4, с. 190–225, Cohen S., Enmerkar and the Lord of Aratta, Ann Arbor, 1973.

¹⁷ Պետրոսյան Լ., Հայ ժողովրդի փոխադրամիջոցներ, ՀԱԲ, 6, Երևան, 1974, էջ 123, Kavoukjian M., Armenia, Subartu and Sumer. The Indo-European Homeland and Ancient Mesopotamia, Montreal, 1987.

¹⁸ Մովսիսյան Ա., Հնագույն պետությունը Հայաստանում Արատտա, Երևան, «Դեպի երկիր» մատենաշար, 1992, էջ 38–56, նույնի, Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն հոգևոր ընկալումներում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն»

«սուրբ օրենքների» երկիր) բնակիչների մասին շումերական առասպելներում երգվում է որպես մարդկանց, որոնք մեծ հեղեղի ժամանակ ջրերից վեր կանգնեցին, այն ժամանակ, երբ հեղեղը սրբեց ամեն բան¹⁹:

Արատտական դիցարանը գուգահեռներ է դրսևորում շումերաքաղական դիցաշխարհի հետ, և դրա ամենավառ վկայությունն այն է, որ արատտական գերագույն աստված էնկին քաղական աղբյուրներից հայտնի էան է համաշխարհայի երկնային ջրերի, նախասկիզբ իմաստուն աստվածը, որի անվան Հայա տարբերակը նույնանում է հայերիս ինքնանվան հետ²⁰, խորհրդանշելով Հայկի հոգևոր մարմնավորումը:

Եթե համադրենք մ.թ.ա. 28–27-րդ դարերը և Հայկյան թվականը 2492-ը, կարող է թվալ, թե արատտական դիցապաշտական համակարգն ավելի վաղ ծագում ունի, քան հայկագունները, սակայն, ինչպես նշվեց վերը, նահապետ-նախահայր աստվածները հնագույն ակունքներ ունեն և հայոց դիցաշխարհում գոյատևել են անընդհատ, դրանով իսկ արատտականը և նրան հաջորդող մյուս դիցարանները որոշակի փուլում են գործել յուրաքանչյուրն իր անվանակից երկրի պատմա-ժամանակային ընթացքում:

Գ/ Հայաստական աստվածներ (մ.թ.ա. II հազ.). վկայված են խեթական աղբյուրներում ի դեմս Հայասա-Ազգի երկրի դիցախմբի («Հայասա» անունը Հայք անվան հեթիթական ձևն է եղել մ.թ.ա. XV–XII դդ.): Այս խմբին առաջինը հանգամանալից անրադարձել են է. Ֆորերը և Գր. Ղափանցյանը, ստուգաբանելով հայասական դիցանունները և, ըստ այդմ, տալով նրանց գործառնության բնութագրերը²¹: Հայասական դիցանունները արտացոլում են գտել նաև Վ. Խաչատրյանի և Գ. Ջահուկյանի գրքերում (վերջինս ստուգաբանել է հա-

իրատ., 2000, էջ 29–31, նույնի, Հայաստանը Բ.ա. երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Երևան, 2006:

¹⁹ Եվ պատահական չէ, որ հետագայում Աստվածաշունչը, վերապատմելով աշխարհակործան ջրհեղեղի ավանդությունը, դարձյալ աղետից հետո փրկության վայր է ներկայացնում Արարատյան երկրի լեռները, որտեղ հանգրվանել է Նոյան տապանը («ի լեռինս յերկրին Արարադայ» (Ծննդոց, 8, 4):

²⁰ Տե՛ս Մովսիսյան Ա., Արատտա, էջ 49–50:

²¹ Forter E., Hajasa-Azzi, - Caucasica, Fasc. 9, Leipzig, 1931; Капанцян Гр., Хауса – колыбель армян: этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1948, с. 84–93.

յասական դիցանունները), իսկ հետագայում նախորդ կարծիքների որոշ մասը ի մի է բերել Ռ. Ղազարյանը²²:

Հայասական դիցարանի աստվածների թիվը, հնարավոր է, ավելին է եղել, քան տվյալ արձանագրության մեջ պահպանված մոտ 14 անունները, որոնց զուգահեռ հիշատակվում են «հազարավոր» բավականին մեծ թվով, հեթիթական աստվածներ: Չի բացառվում, որ նմանօրինակ աստվածներ են ունեցել նաև հայասցիները, համենայն դեպս, որոտ-կայծակի աստված ու պտղաբերության աստվածուհի երկու դիցարաններն էլ ունեն:

Պ Նաիրի-Արմեյան աստվածներ (մ.թ.ա. XIII–IX դդ.). այս խումբը ներառում է Գր. Ղափանցյանի կողմից հետահայաց համադրության շնորհիվ վերականգնած աստվածախմբին, որին հեղինակը համարում է փոքրասիական կամ ասիանիկ ծագման²³: Հենվելով հեթա-հուռական զուգահեռների և հայոց բանահյուսական ու լեզվական տվյալների վրա, Գր. Ղափանցյանը քննության է առնում, նախ՝ Նար ջրային դիցուհուն, որը հնագույն ծագում ունի և, ամենայն հավանականությամբ, եղել է Նարի կամ Նաիրի երկրների մայր դիցուհին, մանավանդ, որ երկրանունը «գետեր» իմաստն ունի²⁴: Այս խմբին են պատկանում նաև Հեփիթը, Շավուշկան, Շանթան, Տիրանան և այլ դիցեր, որոնք, հնարավոր է, Նաիրի երկրներին ժամանակագրորեն հաջորդող Արմե-Շուպրիայի դիցախումբն են կազմել²⁵: Այս երկրի հետ են կապվում «արիմ-արմեն» ցեղանունն ու Արմենիա երկրանունը²⁶:

²² Տե՛ս Хачатрян В., Восточные провинции Хеттского империи, Ереван, 1971, с. 148; Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 327–330, Ղազարյան Ռ., Հայասա. քաղաքական և մշակութային պատմությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2009, էջ 102–112:

²³ Տե՛ս Капанцян Гр., ИАР, т. I, с. 276–282:

²⁴ Պատմական աղբյուրներից հայտնի է, որ Նաիրի ցեղերը բնակվել են Վանա լճի՝ «Նաիրիի ծով»-ի մերձակա տարածքներում, Տիգրիս ու Եփրատ գետերի վերին հոսանքների ու դրանց վտակների շրջաններում (տե՛ս Дьяконов И. М., Accuro-babylonские источники по истории Урарту (АВНИУ), ВДИ, 1951, N 2, 3, 4, ч. 7–10; ՀԺՊ, հ. 1, էջ 282–283):

²⁵ Այս վարկածը արտացոլում է գտել մեր մենագրության մեջ դեռևս 1991 թ. (Барду-мян Г., Дохристианские культы армян, с. 70–76):

²⁶ Տե՛ս ՀԺՊ, հ. 1, էջ 230–246 (Երեմյան Ա., Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում): Արմենիա երկրանունը կապվում է նաև մ.թ.ա. III հազ. կեսերի Արմա-նում երկրին:

Ե/ *Բիայնական-արարատյան աստվածներ* (մ.թ.ա. IX–VI դդ.). վկայված են (արարատյան-ուրարտական) աղբյուրներում: Այս խմբին անդրադարձել են մեծ թվով ուսումնասիրողներ, որոնցից են Լեհման-Հաուպտը, Գր. Ղափանցյանը, Բ. Պիոտրովսկին, Գ. Զահուկյանը, Ս. Հմայակյանը և այլք: Վերջինս մանրամասն հետազոտության է ենթարկել Սիերի դռան արձանագրությունից և մյուս աղբյուրներից հայտնի բոլոր բիայնական աստվածներին, դրանց պաշտամունքները, համակարգելով ողջ դիցարանը²⁷:

Վանի թագավորության դիցարանը հին հայոց դիցապաշտական համակարգում ամենահարուստն է. միայն Սիերի դռան արձանագրության մեջ շուրջ 80 աստվածների ու սրբությունների անուն է հիշատակված, դրանց մատուցվող զոհակենդանու անվան ու քանակի հիշատակմամբ: Բազմեթնիկ զարգացած տերության պաշտամունքային համակարգ լինելով, Վանի թագավորության դիցարանը հարուստ է թե՛ բնիկ, թե՛ ընդհանուր տարածաշրջանային աստվածներով, կազմելով հայոց դիցապաշտական համակարգի կարևորագույն մասերից մեկը:

Զ/ *Երվանդյան-Արտաշեսյան դարաշրջանի աստվածներ*. Արարատյան կամ Վանի թագավորությանը հաջորդած Հայկազուն Երվանդյան-Արտաշեսյան թագավորության դարաշրջանը բնորոշվել է աստվածների որոշակի աստիճանակարգով, ծիսակարգով, տաճարների ու մեհյանների ցանցով:

Այս աստվածախումբն ամենահայտնին է, նախ, որովհետև ամենաուշ՝ անմիջականորեն քրիստոնեությանը նախորդած փուլին է պատկանում (մ.թ.ա. VI – մ.թ. IV դդ.), ապա նաև այն պատճառով, որ այս դիցերի վերաբերյալ տեղեկությունները միջնադարյան հայ պատմագրությունն է պահպանել²⁸, ինչի հետևանքով հետազոտող-

²⁷Stu' Lehman-Haupt C. F., Corpus Inscriptionum Chaldicarum (CICH), Berlin – Leipzig, I, 1928; II, 1935; Пуотровский Б. Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, նույնի, Мифы народов мира (МНМ), т. 2, Москва, Изд-во "Советская энциклопедия", 1982, с. 549–550; Lang D. M., Armenia – Cradle of Civilization (3 ed.), London, 1980, Allen & Unwin, p. 85–111; Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1991:

²⁸Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Սկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1983, Եզնկայ վարդապետի Կողբացվոյ, Եղծ աղանդոց, Թիֆլիզ, 1914, Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց (քննական

ների մեծ մասը հատկապես նրանց է ներկայացնում որպես հայկական դիցարան: Խոսքը վերաբերում է Անահիտ, Արամազդ, Աստղիկ, Նանե, Վահագն, Միհր, Տիր, Ամանոր, Վանատուր, Սպանդարամետ, Բարշամին, Դեմետր, Գիսանե դիցախմբին, որի կերպարների անունները արձանագրություններում և վաղմիջնադարյան պատմագրության մեջ հաճախ համադրվում են հելլենիստական դարաշրջանում Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Ծոփք և Կոմմագենե ներմուծված հունական դիցանուններին²⁹: Սակայն, հելլենիստական քաղաքակրթության որոշ ազդեցությամբ հանդերձ, հայոց դիցարանը զարգանում էր իր ներքին օրինաչափությունների և ավանդույթների համաձայն, ներկայացնելով հինարևելյան կրոնա-դիցաբանական ուրույն համակարգ, որի ակունքները հայ էթնոսի հոգևոր մշակույթի հնագույն ժամանակներից էին գալիս:

Մյուս կողմից, այս խմբի աստվածների մեծ մասին որոշ հետազոտողներ իրանական ծագում են վերագրում, ոմանք էլ՝ սեմական ու այլևայլ: Վաղուց ժամանակն է վերանայել հայոց դիցարանի կերպարները հետազոտումը հնդեվրոպաբանության³⁰ և դիցաբանության նորագույն նվաճումների լույսի ներքո, և նկատել, որ աշխարհի բոլոր ժողովուրդների դիցապաշտական համակարգերը դրսևորում

բնագիրը Գ. Տեր-Սկրտչյանի և Ստ. Սալխասյանցի), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց (բնագիրը Զ. Պատկանյանի, թարգմ. և ծանոթագրութ. Ստ. Սալխասյանցի), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, Անանիա Շիրակացւոյ Տիեզերագիտութիւն եւ տօմար, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1940:

²⁹ Այս խմբի դիցերի մասին տես նաև՝ Эмун Н. О., Исследования и статьи, М., 1896; Gelzer H., Zur armenischen Gotterlehre, Leipzig, 1896; Ananikian M., Armenian [Mythology], - Mythology of all Races, v. 7, N. Y., 1964; Арутюнян С. А., Армянская мифология, - МНМ, т. 1, М., 1980, с. 104–106; Լալայան Վ., Հայոց դիցաբանական տոմարական համակարգը, Երևան, Ա. հ., 2007, նույնի՝ Հայ դիցաբանության և քրիստոնեության համեմատություն, Երևան, 2009:

³⁰ Մասնավորապես տես Դամկրելիձե T. B, Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры (в двух частях), Тбилиси, Изд-во Тбилисского университета, 1984 (Thomas V. Gamkrelidze, Viacheslav V. Ivanov, Indo-European and the Indo-Europeans, A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture (Trends in Linguistics: Studies and Monographs 80, 2 Vol. Set, 1995), համաձայն որի հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում, առավել խիտ բնակեցված լինելով Վանա լճի շրջակա տարածքներում, որտեղից, սկսած մ.թ.ա. V–IV հազ., շարժվել են դեպի արևելք՝ մինչև Հնդկաստան, ապա և արևմուտք՝ բնակեցնելով Եվրոպան, ամենուր տարածելով նախահայրենիքի մշակույթը:

են տեղական և ընդհանուր գծեր: Դիցապաշտական համակարգերը, այդ թվում և հայկականը, մեկուսացած չեն ծնավորվել, այլ Հին Աշխարհի ընդհանուր քաղաքակրթական ծիրում և բնական է, որ մոտ ու հեռու հարևան մշակույթների հետ որոշակի փոխառնչություններ են դրսևորել, հատկապես միևնույն լեզվաընտանիքի շրջանակներում:

Ամփոփելով հարկ է նշել, որ հին հայոց դիցապաշտական համակարգի պատմական փուլերն ավարտվում են քրիստոնեության ընդունմամբ, սակայն հին հավատալիքների, ծեսերի, սովորույթների, պատկերացումների ժողովրդական ընկալումները շարունակվել են՝ որպես հեռավոր անցյալի վերապրուկներ³¹: Դրանք *ժողովրդական քրիստոնեության* նորօրյա արձագանքների տեսքով դարերի խորքից մեզ են հասցնում հեռավոր անցյալի դիցապաշտական ու առասպելաբանական հոգևոր-մշակութային աշխարհը:

GOHAR VARDUMYAN

ANCIENT ARMENIAN MYTHO-WORSHIP SYSTEM (BRIEF SURVEY)

SUMMARY

Ancient Armenian mythology and worship have passed a long course of development during millenia and represent a complete spiritual system. The first stage of this process represents the archaic beliefs (prehistoric times – IV mill. B.C.), including most ancient cults and myths, nature worship, hunting and agrarian cults, good and evil spirits, ancestral veneration, cosmological perceptions etc.

The second stage represents the Haykid pantheon (III mill. B.C. – IV century A.D.), including Prefather gods, gods of Aratta, Hayasa, Nairi and Arme-Shupria, Van kingdom gods, and those of Ervandid and Artashesid period of Great

³¹ Հայոց մեջ քրիստոնեության հոգևոր ակունքների մասին տես՝ Դանիելյան Է., Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու հոգևոր ակունքները և պատմական նշանակությունը, Երևան, 1997:

Armenia. The formation of pantheon proceeded in parallel with the development of the Ancient Armenian statehood.

Later echo of ancient mythology and worship is traced in medieval folk rites and customs, some traditions enduring even nowadays.

ГОАР ВАРДУМЯН

МИФО-КУЛЬТОВАЯ СИСТЕМА ДРЕВНИХ АРМЯН (КРАТКИЙ ОБЗОР)

РЕЗЮМЕ

Мифология и культы древних армян развивались в течение тысячелетий и представляют собой целостную духовную систему. Первый этап этого процесса представляют архаические верования (доисторические времена – IV тыс. до н.э.), включающие в себя древнейшие культы и мифы, такие как поклонение природе, охотничьи и земледельческие культы, представления о добрых и злых духах, культ предков, космологические представления и т.п.

Второй этап представляет Хайкидский пантеон (III тыс. до н.э. – IV в.н.э.), включающий в себя богов-первопредков, богов Аратты, Хайасы, Наири и Арме-Шуприн, Ванского царства, Великой Армении ервандидского и арташесидско-ервандидского периодов. Формирование пантеона протекало параллельно с процессом развития древнеармянского государства.

Дальнейшие отголоски древней мифо-культовой системы прослеживаются в средневековых народных обрядах и обычаях, а некоторые традиции живучи и в наши дни.